
K R Ó N I K A

Nógrád megye kialakulásának kérdéséhez

A jelen előadás¹ ugyan azt tűzi ki céljául, hogy szempontokat szolgáltatson Nógrád megye létrejöttének problémájához, de nem lép fel azzal az igénnyel, hogy magát a kérdést megoldja. Nem is léphet fel, hiszen mi sem volna elhibázottabb dolog, mint egyetlen vármegye kialakulásának önmagában való „megoldása”, s azután e konstrukció, illetve rekonstrukciós eredmény mechanikus rávetítése Magyarország többi vármegyéjére. A helynevek vonatkozásában *Fügedi Erik* ezt a módszertani elvet ckként fogalmazta meg: „*A belynévanyag olyan, mint egy textília, amely beborítja az országot. Sűrűsége vidékenként eltérő, a szálak is más és más anyagból készültek, más és más színűek. Ezért, ha egy megadott területet vizsgálunk, akkor az egész belynév-szövetet tekintetbe kell venni, nem lehet egy-egy szálát kibújni belőle és arra az egy szátra építeni*”.² Hasonló a helyzet a magyarországi vármegyék kialakulásával is. A Kárpát-medence területén a vármegyeszervezet még akkor is egységes „textíliát” alkot, ha egyes vármegyék egymástól eltérő, olykor több száz évnyi távolságra levő időpontokban jöttek is létre, ha ennél fogva társadalmi közcgük és funkciójuk is sokban változást szenvedett. Nógrád megye kialakulásáról megbízható képet csak akkor tudunk rajzolni, ha Trencsén megyétől az erdélyi Fehér megyéig, valamint Máramarostól Zágrábig adatokon nyugvó elképzeléseink lesznek magáról a folyamatról, a vármegyék kialakulása mikéntjéről. Mindaddig meg kell elégednünk szempontokkal, amelyek érvényét, valóságtartalmát a későbbi kutatások szükségszerűen módosíthatják vagy cáfolhatják.

Az eddigi szakirodalom egymástól erősen eltérő képet vázolt fel Nógrád megye kialakulásáról. *Reiszig Ede* a századfordulón úgy vélekedett, hogy a Nógrád várhoz tartozó királyi uradalomból alakult ki Nógrád vármegye, „mely már Szent István alatt, a nemzeti királyság alapításakor keletkezett”. Az első foglalás jogán szerezték megyebeli birtokaikat a Záhok. Nógrád megye másik törzsökös nemzetsége, a Kacsics, „ha nem is az első foglalás jogán, de alkalmasint a nemzeti királyság első századában telepedett le a vármegyében”. Okleveles adatok csak 1108-tól kezdve vannak a nógrádi várszerkezetről. A vármegye kiterjedésre nézve jóval nagyobb – északi – része az esztergomi érsekség alá tartozott; az első nógrádi főesperes 1254-ben szerepel pápai oklevélben. Ugyanakkor a váci püspökséghez is tartozott egy nógrádi főesperesség, amely a megye déli, kisebbik részére terjedt ki: ez a terület az ún. Kis-Nógrád megye.³ *Váczi Elemér* szerint Nógrád vára, amely egyszerű földvár volt, a honfoglalás előtt bolgár-szláv területen feküdt. A honfoglalás után Nógrád is azon várak közé tartozott, amelyeket a magyarok némileg átalakítottak, és a várispánságok, a későbbi vármegyék székhelyeül választottak.⁴

A felszabadulás utáni szakirodalomból előbb *Makkai László* vázolta fel Nógrád megye kialakulását. Szerinte a megye nyugati fele a fejedelmi törzs szállásterületéhez tartozott, ide esik a „*későbbi királyi és egyházi birtokok zö-*

me, továbbá maga a megyének nevet adó vár, Nógrád is, sőt egy másik megyeszékhely, Hont is közvetlenül ehhez a területhez, az Ipoly alsó folyásához csatlakozik". Míg a nyugati területen a X. századi magyar leletek és törzsi helynevek hiányoznak, addig a megye keleti részén mindezek megtalálhatók. Erre a területre a magyarok az Alföldről, a Galga és a Zagyva mentén vonultak fel, s itt helyezkedtek el a Szolnok, a Kacsics és a Záh nemzetségek birtokai. „Mindenesetre legkésőbb I. István korában a feudális államszervezés Nógrád megye területére is kiterjedt, mégpedig – mint az természetes – délnyugat, a központ felől haladva kelet felé. Ennek a terjeszkedési iránynak kétségtelen bizonyítékai a tárgyalat terület szélén emelt királyi várak, Nógrád és Hont... A területünkre eső két, egymáshoz aránylag közeleső királyi vár közül Nógrád a kelet, Hont pedig az északnyugat felé eső királyi birtokok szervezési gócpontja lett”; Nógrád és Hont között pontos határ nem volt, mivel „a királyi vármegyrendszer nem az ország területének közigazgatási beosztására, hanem a szétszórtan fekvő királyi birtokok igazgatására szolgált”. Ugyanakkor Makkai László sem zárta ki annak lehetőségét, hogy „a várszervezet a királyi birtokok igazgatásán túlmenően már kezdetben bizonyos közigazgatási szerepet is játszott”. Hangoztatta, hogy az esztergomi érsekség csak a XV. században jutott Nógrád megyei birtokai zöméhez (egyedül Érsekvadkert látszik régi szerzeményének), az egyházi közigazgatás szempontjából pedig úgy foglalt állást, hogy Nógrád megye „részben a váci püspökhöz, részben az esztergomi érsekhez tartozott. A két nógrádi főesperesség közül a váci püspököt Kis-Nógrádnak is nevezték, amely a Diósjenőtől Mátraszöllősig bírbató vonaltól délre eső területet foglalta magában”.⁵

Györffy György Nógrád megye kialakulására nézve is érvényesnek ítélte a magyar vármegyrendszer létrejöttéről alkotott elméleti konstrukcióját. Ennek lényege, hogy a vármegye a nemzetségi szállásterületből alakult ki, vagyis „az új magyar államban a hét törzs nemzetségeinek népe ugyanazon területi keretek között élt tovább, mint a X. században”. E feltevése Györffy szerint azon vizsgálatok jogosítottak, hogy „a vármegyének a nemzetségi szállásterületből, ill. a várral rendelkező nemzetségszó uralmi területéből való alakulása minden olyan megye esetében levezethető, ahol a birtokviszonyokat és a nemzetségi hagyományokat ismerjük”. Doboka, Komárom és Békés megye kialakulásának vizsgálata vezette Györffyt ezen általános tétel kimondására, amely tételt azután a legtöbb megyére, így Nógrád esetre is érvényesnek tekintett. Megint csak egy-egy vármegye (Csanád, Csongrád, Komárom) vonatkozásában végzett vizsgálódásai alapján jutott arra az eredményre, hogy a vármegyei területén „a nemzetségi birtok, a királyi várbirtok és a királyi magánbirtok $1/3-1/3-1/3$ arányban oszlik meg. Ez arra mutat, hogy a nemzetségi szállásbirtoknak általában kétharmad része került kisajátításra, míg egyharmad része nemzetségi birtok maradt”. A nemzetségi egyharmad birtoklásának kérdése Györffy szerint további következtetést tesz lehetővé a vármegyék kialakulását illetően. Ahol ugyanis a nemzetségi egyharmad nem az ősfoglaló nemzetség kezén maradt, ott „a nemzetség ellenállt a kisajátításnak”. Más megyék esetében viszont „a nemzetségi részen az ősfoglaló nem és az első ispán nemzetsége kb. egyenlő arányban osztozik”. Ez utóbbi csoportba tartozik Nógrád megye, ahol az ősfoglaló Záh nemzetség és a megye első ispánját adó Kácsik (Kacsics) nemzetség egyenlő arányban osztozik a nemzetségi harmadon. A Záh nemzetség őshonosságát az igazolja, hogy „birtokai összeesnek a honfoglaló magyarnak tartott régészeti leletek területével”. Ugyanakkor Györffy úgy ítélte meg, hogy Nógrád a hercegség (dukátus) megyéi közé tartozott, vagyis

olyan megyék közé, ahol „sokkal kevésbé tapasztaljuk azt a szabályosságot, ami a királyi vármegyékben a megye, a nemzetségi birtok és a törzsnévi helynevek között fennáll. A nagy összefoglaló nemzetségek belyén több kisebb nemzetség tűnik fel. Ugyanakkor itt terülnek el a testőrség parancsnokainak birtokai”. Általában a dukátusi megyékben kereste Győrffy a magyarokhoz csatlakozott katonai segédnépek, a kabarok lakhelyét.⁶

Moór Elemér szerint a magyar honfoglalást megelőzően „a bolgárok alföldi tartományuk batárvidékeit mindenfelől várak létesítésével igyekeztek biztosítani, amely várrendszernek a nyomai magyar helynevekből biztosan és batárogottan felismerhetők”. E várrendszer a Duna–Száva torkolatánál levő Belgrádtól és Zimonytól indulva a Duna völgyét védő Visegrádon és Nógrádon, majd a Tisza menti Csongrádon át az erdélyi Belgrádig (azaz Gyulafehérvárig) húzódott. Vagyis Nógrád – Baranyához, Zemplénhez, Csongrádhoz hasonlóan – ősi bolgár váruradalom volt, amelyek „a magyar honfoglalás után is továbbéltek mint fejedelmi dominiumok központjai”. A bolgárok egykori alföldi országrészének állami intézményei szolgáltak a korai Árpád-kori magyar állam-szervezet alapjául.⁷

Nógrád megye kialakulásáról legfrissebben *Belitzky János* formált képet. Szerinte Nógrád megye területe a honfoglalás előtt a bolgár dukátushoz tartozott. A várispánságokat „a nemzetségi birtokok figyelembevételével, elsősorban a morva-cseh territoriális egységek mintájára alakíthatta ki” Géza fejedelem, majd I. István király. A királyi vármegyék szervezéskor tekintettel voltak a X. századi nemzetségi várbirtok területére, új vármegyék alakítása esetén a nemzetségi területi hagyományok keretét megtartották. „Nógrád megye hihetően X. század végi kialakítása összefügg a volt bolgár dukátusból alakult nemzetségi várbirtok két részre szakításával”. Ez akkor történt, amikor Hont és Pázmán lovagok hatalmas birtokokat kaptak. A Rima völgyi, későbbi Kis-Hont vármegye szervesen hozzátartozott az Ipoly völgyi Nagy-Hont vármegyéhez. „Nógrád megye bontí szórványokkal tarkítva birtokolta a középső Ipoly-völgyet és nem biztos, hogy a Szemere és Tomaj nemzetségek Szenna és Losonc vidéki birtokai – a XII. század eleji losonci Hont-Pázmán nemzetségi szórvány is erre mutat – már ekkor nógrádi fennhatóság alá tartoztak.” „Bonyolítja a tisztánlátást az, hogy Nógrád megye északi része (Nagy-Nógrád) az esztergomi érseki, déli része (Kis-Nógrád) pedig a váci püspöki egyházmegyéhez tartozott, és hogy a kalocsai érsekség a Rima völgyében birtokos volt.”⁸

A Nógrád megye kialakulásáról formált és itt most kommentárok nélkül közreadott, egymással olykor ellentétes, nemritkán önmaguknak ellentmondó elképzelések is jelzik: sem Nógrád megye kialakulásának, sem általában a magyarországi vármegyrendszer létrejöttének kérdése nincs megoldva. A megoldás útját egyengetheti az alábbi néhány szempont mérlegelése. Mindenekelőtt elég egy pillantást vetni a térképre, s máris beláthatjuk: megyeink kialakulása, a megyeközpontok „megválasztása” nélkülözötte a mérnöki munkát, a szabályszerűséget. Nógrádtól északra a legközelebbi vármegyeközpont a tőle légvonalban 18 km-re eső Hont, ugyanakkor kelet felé – Heves megye kialakulása előtt – a „szomszédos” megyeszékhely, Borsod 135, délkelet felé pedig a legközelebbi, megyeközpontként funkcionáló vár, Szolnok 120 km-re van. Ez önmagában arra mutat, hogy a vármegyék területének kialakulásában, a várak mint központok működtetésében nagyfokú spontaneitás érvényesült.

Segítséget nyújthat a kérdéskör megoldásában annak figyelembevétele, hogy a vármegyének volt határa.⁹ Maga a szlávból származó megye szavunk eredeti

jelentése határ ('limes, terminus') volt.¹⁰ Azonban a legkorábbi vármegyéket nem úgy kell elképzelnünk, mint amelyek első pillanattól kezdve szigorúan körülhatárolt és területileg megváltozhatatlan egységek lettek volna. A vármegye kétségtelenül bizonyos kettősséget foglal magában. A kérdéskörnek főleg a XIX. század utolsó évtizedeiben támadt nagy irodalma. A *Botka Tivadar, Pesty Frigyes* nevével fémjelvezhető irányzat külön polgári és külön katonai megyét tételezett fel.¹¹ *Pauler Gyula* kétségtelenül helyesen számolt le több írásában a vármegyei szervezet kettősségét ily módon megragadni kívánó felfogással,¹² ám ezzel mintha a vármegyei szervezet kettőssége (dualizmusa – mint ezt száz évvel ezelőtt mondták) általában kiszorult volna a szakirodalomból. Márpedig ezt a kettősséget maga a vármegye szó is tükrözi. Egyfelől a várnak voltak birtokai. Ezek a földek fekhettek a vártól igen nagy távolságra is, tehát bizonyosan a megyehatáron kívül. Így például közvetlenül a tatárjárás előtti (1238. évi) adat szerint a nyugat-dunántúli Vasvárnak hajdan létezett két Vasvár nevű birtoka a tiszántúli Csanád megyében. Noha ezek 1238-ban már Csanád megyében feküdtek, egykor (*quondam*) viszont Vasvárhoz tartoztak (*ad Castrum Ferreum pertinebant*).¹³ Másfelől megye szavunk önmagában mutatja, hogy a vár körüli, várból irányított területnek lassan kezdett kifermődni a határa. Egy vár birtokai általában a vár körüli vidéken feküdtek, a kivétel mégiscsak – ha nem is egészen ritka kivétel – az imént említett vasvári birtokok példája. A várkerület határai a vártól távolodóan terjeszkedtek, s egészen addig terjeszkedhettek, amíg a szomszédos (vagy távolabbi) várkerületek határainak terjeszkedésébe nem ütköztek. A határ persze nem merevedett meg azonnal, hanem az eltérő tulajdonú ingatlanok ölelkeztek egymással. Nógrádból véve a példát: nógrádi (tehát Nógrád várához tartozó) várföldek voltak a későbbi Pest, Hont és Kis-Hont megyében, viszont Nógrád megyében földjei voltak a honti, gömöri, bolondóci és szolgagyőri várnak.¹⁴ Érdekes, hogy kelet, illetve délkelet felé Borsoddal, illetve Szolnokkal nem ölelkeztek a nógrádi vár birtokai, mivel a XIII. században kialakult Heves megye, továbbá a Gömör vártól délre lenyúlt Gömör megye éket vert a hajdani szomszédos (bár egymástól igen nagy távolságra fekvő) várak, illetve megyéjük közé.¹⁵ A vármegye kettőssége tehát például Nógrád megye esetében abban ragadható meg, hogy volt olyan időszak, amikor a nógrádi vár tartozékainak összessége és Nógrád megye területe nem egyezett meg egymással. A fejlődés abban az irányban haladt, hogy az idegen megye területére került várbirtokok enkláve jellege megszűnt, a szórt várbirtokszervezet a tatárjárást követően felbomlott, jobbára magánkézre került, s ezzel érvényét veszítette a vármegye kettőssége is. Immár egyértelműen határokkal (mégha kisebb mértékig ingadozó határokkal) körülvevett közigazgatási egységet jelentett a megye. A megyének itt röviden vázolt kialakulási folyamata mind a kettősség felszámolásában, mind a határok megszilárdulásában szintén spontán módon zajló folyamat volt. Tehát nem csupán Szent István korában nem rajzolták térképre az alapítandó megyék központjait, hanem a XIII. században sem készítettek tervet és nem vezettek nyilvántartást a megszilárduló megyehatárokról.

További szempontot jelent a megyekialakulás vizsgálatához a vármegyék számának kérdése. Mivel tudjuk azt, hogy a XII. század közepén 70 körüli megye volt Magyarországon,¹⁶ míg 75 évvel korábban, 1074-ben csak 45, kérdés, mennyi megye lehetett újabb 40–70 évvel ezt megelőzően, vagyis Szent István uralkodásának idején. E ponton aligha oszthatjuk *Pauler Gyula* álláspontját, aki szerint „már pedig a mi megye volt 1074-ben, az alig keletkezett az István halála óta lefolyt zavaros 36, helyesebben az I. Endre és Béla osz-

tályaig lefolyt 10–11 év alatt, hanem bizton visszavihető Szent István idejére”, vagy hogy Szent István alatt is jogunk van 45 megyével számolni.¹⁷ Az országban időről időre támadt nehézségek aligha akadályozták meg újabb vármegyék alakulását, lévén a megyealakulás bizonyos mértékig spontán folyamat. Ha természetesen nem is vállalkozhatunk a Szent István-kori vármegyeszám megadására, bizonyosak vagyunk abban, hogy az *negyvenöt*nél kevesebb volt. A viszonylag csekély számú István-kori megyék tehát nagy kiterjedésű területet fogtak át. Ajtony leverését követően a Maros–Körös-köz déli részétől kezdve az Al-Dunáig húzódó hatalmas területen egyetlen megye alakult ki, Csanád vármegye, ahol utóbb, a XII–XIII. század folyamán jöttek létre a kisebb területű megyék,¹⁸ Csanád mellett Arad, Temes, Keve és Krassó. Északon Újvár megye eredeti állapotában a Zagyva-parti Hatvantól kezdve fel egészen Bártfáig, illetve a Kárpátok hágóiig egy furcsa, félkörív alakú, több száz kilométer hosszan elnyúló képződmény volt, amely a XIII. században szinte a szemünk láttára szakadt szét kisebb megyékre, Sárosra, Abaújra és Hevesre.¹⁹ De említhetünk erdélyi példákat is. A történelmi Erdély térképén szemet szúrnak a hosszúkás alakú, 200–250 km hosszú, alig 10–20 km széles vármegyék (Doboka, Kolozs, Torda). A spontán módon határukat elnyert megyék közül a határvármegyék szinte az Árpád-kori Magyarország egész területén a kerék külőihez hasonlatos alakot öltöttek. Hosszan elnyúló, keskeny csíkok voltak, amiként a küllő is a tengelyből indul ki, hogy a peremig jusson el. Nem véletlen, hogy a XI. századi források nagy figyelmet szenteltek a határvármegyéknek (a marchiáknak).

Vajon Nógrád határvármegye volt-e? A kérdés megválaszolása nagy jelentőségű Nógrád megye kialakulása szempontjából. Amennyiben ugyanis határvármegye lenne, akkor Nógrádot is egészen mélyen fel kellene vinnünk a mai Szlovákia területére, ha viszont nem, akkor megint másképpen kellene Nógrád megye létrejöttét elképzelnünk. Mutatnak nyomok arra, hogy Nógrád *nem* volt határvármegye. Nyitva hagyva itt és most Gömör problémáját, keleti szomszédai közül mind Borsod, mind Újvár az eredeti állapot szerint a Kárpátokig elnyúló határvármegye volt.²⁰ Ugyancsak határvármegyének tekinthető a Nógrád vár térszomszédságában fekvő Hont vár megyéje. Hogy Hont messze északkeletre elnyúlt, annak a XX. század elejéig élő bizonyítékát szolgáltatja Kis-Hont, amely utóbb Gömörrel együtt alkotott megyét, de eredetileg Honthoz tartozott, mi több, nyilván területileg is összefüggött az Ipoly alsó folyása mentén elterülő Hont megyével, így eredetileg nem enkláve volt. Ha viszont az Ipoly-menti Nagy-Hontot összekötjük a Rima völgyi Kis-Honttal, a kettő közti kapcsolatot biztosító széles „folyosó” éppen a középkorból ismert Nógrád megye északi felét foglalja magában. Mindenesetre *Belitzky János* sem tekintette biztosnak, hogy Szenna és Losonc vidéke (vagyis az észak-nógrádi tájék) eredetileg is nógrádi fennhatóság alá tartozott. Hont megye a korai időszakban azonban még Kis-Honttól északabbra is elnyúlt. A XIV. század harmincas éveiben keletkezett pápai tizedjegyzékek tanúsága szerint az országhatárig elerő Liptó a középkor e szakaszán még a honti főesperességhez tartozott,²¹ tehát a Magas-Tátra lábainál a honti főesperes gyakorolt egyházi fennhatóságot. Ezt a hiradást egy 1307. évi oklevél megerősíti. Eszerint a liptói Kispalugya plébánia sorsáról a honti főesperes nyilatkozott,²² mutatván, hogy Liptóban valóban a honti főesperes volt otthon. Az eredeti Hont megye tehát Szobtól, a Duna és az Ipoly találkozásától ugyanúgy szalagszerűen nyúlt fel 200 km-rel északabbra, miként Erdélyben Doboka, Kolozs és Torda megye ugyanilyen hosszúságban keleti irányban, a Tiszántúlon Csanád, továbbá a

Dunántúlon a Szávaig elérő Somogy és Zala megye pedig dél felé megközelítően hasonló távolságra. A magyarországi határvármegyék leggyezőszerűen, sugaras elrendezés szerint fogták közre a központi területeket, s maguk az összekötötést biztosították a határ- és a központi területek között. Nógrád nem volt határvármegye, mert ilyen jellegű adataink nincsenek, továbbá mert a határvármegyék eme sajátos elrendezésében Nógrádnak (Hont, Gömör, Borsod és Ujvár megyéje ellenében) nem jut tér északi irányú, az országhatárig elérő terjeszkedésére.

Ujabb – és adott keretünkben az utolsó – szempont lehet Nógrád megye kialakulásához a terület egyházmegyei beosztása. Nógrád megye területe a középkorban két egyházmegyéhez tartozott. Északi részén az esztergomi érsekség, déli részén a váci püspökség gyakorolt egyházi fennhatóságot. Nem pártját ritkító kivétel ez, hiszen hasonló helyzetben volt még Nyitra és Komárom is (az előbbi területén az esztergomi érsekség és a nyitrai püspökség, az utóbbi területén pedig az esztergomi érsekség és a győri püspökség osztozott). Nem térve ki arra, hogy mi okozta Nyitrában és Komáromban e sajátos helyzetet (ami persze önmagában is rontja a nógrádi helyzet megoldásának esélyeit), Nógrád esetében megkockáztatható az a feltevés, hogy az eredeti Nógrád megye *csak* a váci püspökséghez tartozott, s az eredeti Nógrád megye a középkorban dél-nógrádinak nevezhető részre korlátozódott, amely azonban déli irányban majdnem egészen Pest határáig lenyúlt. A XIV. században a pápai tizedjegyzékben megőrzött Diósjenő-Mátraszele vonal képezte a két egyházmegye közti határvonalat.²³ Ismerve az egyházi berendezkedés konzervatív, hagyományőrző jellegét, azt kell hinnünk, hogy a Diósjenő-Mátraszele vonaltól északra fekvő, tehát az esztergomi egyházmegyéhez tartozó vidék eredetileg Hont megye részét képezte, amint hogy Hont megye valóban az esztergomi érsekség területén terült el. Eszerint a váci püspökség nógrádi főesperessége alkotta az eredeti Nógrád megyét, amely a Diósjenő-Mátraszele vonaltól mélyen délre clynúlt, míg az esztergomi érsekség nógrádi főesperessége (az említett vonaltól északra eső rész) utóbb került át Hontból Nógrádba. Itt is spon-tán folyamat játszott döntő szerepet: nyilván a földrajzi közelség okán a Nógrád várból és szomszédságából kirajzó nógrádi várkatonák „hó-dították el” a később észak-nógrádinak mondott vidéket Honttól. Ez-által viszont Hont megye elvesztette területi kapcsolatát a később Kis-Hontnak nevezett Rima völgyi tájékkal, amely idegen megyék által köz-bezárt területté, enklávává lett. A XIV. század közepére kialakult Liptó megye, a XIV. század végére a hontitól független liptói főesperesség, vagyis Hont megye – Kis-Hontot leszámítva – elvesztette északi területeit, megszűnt határvármegye lenni. Hont megye rovására viszont megnövekedett Nógrád me-gye. A XIV. századra így kialakult határok némi módosítással egészen a XX. század elejéig éltek tovább.

KRISTÓ GYULA

1. A magyar államalapítással foglalkozó előadás részeként elhangzott Salgótarjánban 1982. december 29-én a Magyar Történelmi Társulat Nógrád megyei csoportja tisztújító ülésén.
2. **Fügedi Erik:** Az együttműködés problémái. A magyar középkor kutatóinak nagyvásonyi találkozásán elhangzott előadások, hozzászólások. Veszprém 1973. 130.
3. **Reiszig Ede:** Nógrád megye története. Magyarország vármegyéi és városai. Nógrád megye. Bp. é. n. 354., 373.
4. **Vác Elemér:** Nógrád vára történetéhez. Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik évfordulójának ünnepére. Bp. 1937. 592.
5. **Makkai László:** Nógrád megye története 1848-ig. Magyarország műemléki topográfiaja III. Nógrád megye műemlékei. Bp. 1954. 36–37., 40–41.
6. **Győrffy György:** Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A Magyar Néprajzi Társaság Könyvtára. Bp. 1959. 35., 20–21., 75. old. 239. jegyz., 39., 94., 76.
7. **Moór Elemér:** Az Árpád-monarchia kialakulásának kérdéséhez. Századok 1970. 362–365., 369–371.
8. **Beltzky János:** Nógrád megye története 896–1849. Nógrád megye története I. Salgótarján é. n. (1973.) 16., 20–21., 34–35.
9. **Győrffy György:** a 6. jegyzetben i. m. 17–19.
10. **Kniezsa István:** A magyar nyelv szláv jövevényszavai I.2 Bp. 1974. 333–334.
11. **Botka Tivadar:** A vármegyék első alakulásáról és őskori szervezetéről. Századok 1870. 489–522.; 1871. 297–309., 368–398.; 1872. 23–38., 67–85., 135–143.;
- Pesty Frigyes:** A magyarországi várkapitányságok története különösen a XIII. században. Bp. 1882. passim.
12. **Pl. Pauler Gyula:** Megye? Várispánság? Századok 1882. 202–222.; **Pauler Gyula:** Találunk-e egyidőben külön „polgári” és „katonai” ispánt? Századok 1882. 635–642.
13. **Győrffy György:** Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza A–Cs. Bp. 1963. 876.
14. **Beltzky János:** a 8. jegyzetben i. m. 22.
15. **Branislav Varsik:** Osídlenie kočkej kotlíni I. Bratislava 1964. 139–143.; **Ila Bálint:** Gömör megye I. A megye története 1773-ig. Bp. 1976. 81., 143.
16. **Albinus Franciscus Gombos:** Catalogus fontium historiae Hungaricae III. Budapestini 1938. 1767.
17. **Pauler Gyula:** A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I.2 Bp. 1899. 204. old. 110. jegyz.
18. **Ortvay Tivadar:** Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján felüntelve I. Bp. 1891. 380.
19. **Branislav Varsik:** a 15. jegyzetben i. m. 127–152.
20. **Győrffy György:** a 13. jegyzetben i. m. 73., 45.
21. **Pápai tized-szedők számadásai 1281–1375.** Vatikáni magyar okirattár. Első sorozat I. Bp. 1887. 197–198.
22. **Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae I.** Ad edendum praenaravit **Vincent Seclák.** Bratislavae 1980. 453. szám.
23. **A 21. jegyzetben i. m. 188., 192., 195–196., 224., 227–229., 230–231.**

